

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 1. rész*

1. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a magyar *szerecsen* szó melyik nyelvből került át a magyarba, BENKŐ LORÁND (1970: 165–166) rámutatott arra, hogy olasz eredetű, és eredetileg a Magyarországra került levantei arabok jelölője volt. Szerinte a *saracenus*, amely a 12. század második felétől kezdve egyre sűrűbben fordul elő a magyarországi latinságban, a mohamedánság egészét jelölte, de eleinte annak csak egyik részére, arab-levantei népcsoportokra vonatkozott. Ami az *ismaelita* (*hysmaelita*, *hysmahelita* stb.) szót illeti, a nyelvész megjegyzi, hogy a mohamedánokra vonatkozó legszélesebb jelölési körű latin megnevezés volt, „mely lényegében a mohamedán vallásúak gyűjtőnévül szolgált, származási, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. E megnevezés jellegével szemben áll a *káliz* és a *böszörmény*; az előbbi kétségtől, az utóbbi nagyon valószínűen nem vallási hovatartozást, hanem etnikumot jelöl, nem gyűjtőnév, hanem keletről beköltözött, iráni, illetőleg török nyelvű, mohamedán vallású népcsoportra vonatkozik.” Továbbá azt is megemlíti, hogy míg a *kálizokat* és a *böszörményeket* több esetben az *ismaelita* névvel is illetik, a keleti eredetű mohamedán csoportoknak a *saracenus*-sal való megjelölése hiányzik. Később a latin *saracenus* jelöléstágulásának köszönhetően majd az *ismaelita* és a *saracenus* jelentéstartalma azonossá vált.

1.1. Írásomban elsősorban a *böszörmény* szó, valamint az ehhez hasonló névalakú óorosz és ócseh szavak korai történetével foglalkozom figyelembe véve Közép-Eurázsia nyugati részének történeti hátterét is. Először a tisztánlátás érdekében hangsúlyozandó, hogy a magyar *izmaelita* szó, amely latin eredetű, adatoltan először csak a 16. század végén jelenik meg a magyarban (EWUng. 1: 634; vö. TESz. 2: 253). Szemben a magyar *szerecsen* szóval – bár ez nem mindig pontos szinonimája a latin *saracenus*-nak – a *böszörmény* és a *káliz* magyar szavaknak névalakilag hasonló latin párja nincs, vagy nem mutatható ki, így a latin *ismaelita* szóval *is* jelölhették a *kálizokat* és a „*böszörményeket*” a magyarországi latin forrásokban. És ha a *böszörmény* lexéma mégsem etnonima, hanem a mohamedán hitűek jelölője, akkor ez a latin *ismaelita* magyar megfelelőjéül szolgálhatott. MELICH JÁNOS, aki a 20. század elején foglalkozott a *böszörmény* elnevezéssel, világosan fogalmazta meg akként, hogy az *izmaeliták* csak a latin hivatalos nyelvben voltak „*ismaelita*”-k, esetleg „*sarraceni*-, *saraceni*”-k, „a magyar ember magyar beszédében *böszörményeknek*, *szerecseneknek* hívta őket, a mely kifejezések nyelvünkben a XI., XII. század folyamán már megvoltak” (MELICH 1909: 390).

* E helyen mondok köszönetet írásom két lektorának, Zaicz Gábornak és Zoltán Andrásnak, akiknek tanácsait maximálisan hasznosítottam.

1.2. A *böszörmény* szó jelentéséről, jelölésköréről BENKŐ csak érintőlegesen szólt a fenti 1970-es tanulmányában. A szót felvette a címszavak közé az 1967-es TESz. (1: 365–366) és az 1993-as EWUng. (1: 137) is, amelyeknek főszerkesztője BENKŐ LORÁND volt. Az előbbi szótár szerint jelentése ’izmaelita’, talán kazár vagy besenyő eredetű és köznévi használata elavult. „Végső forrása az arab *muslim* ’az Iszlám követője’; ez átkerült a perzsába, s innen – többes számú perzsa *muslimān* alakban – a török nyelvekbe. [...] A szókezdő *m ~ b* váltakozás ismert török nyelvi jelenség. [...] A magyarba került török alak **büsürman* vagy *besermen* lehetett”. Az utóbbi szótár szócikke tömörebben a magyar kiadástól eltérően azt írja, hogy „Die Vorstufe dürfte **büsürman* evtl **büsürmen* gewesen sein”, és itt olyan sorok is olvashatók, miszerint szónk talán a honfoglalás előtti török jövevényszó, és a 10. századtól a Magyarországon letelepedett muszlimok összefoglaló elnevezése volt.

LIGETI LAJOS (1986: 269, 385–386) A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban címet viselő monográfiájában a *böszörmény* szó forrásának a török *büsürmen*-t tartja, anélkül, hogy részletezte volna a kérdést. LIGETI szerint a böszörmények, akik török nyelvűek és mohamedán vallásúak, a 11. század óta vannak Magyarországon, és Bolgár városából és környékéről érkeztek, mégpedig kiscsoportos, egyéni bevándorlókként. Azt is hozzát teszi, hogy „Régi forrásaink szerint izmaelitáknak vagy kálizoknak is hívták őket”. Itt azonban megjegyzendő, hogy a böszörményeket izmaelitáknak (*ismaelitae*-nak) nem magyarul, hanem latinul, valamint kálizoknak (*caliz*-oknak) nem latinul, hanem magyarul hívhatták az Árpád-korban. Az átadó török névformát illetően MELICH (1909: 391; l. még EtSz. 530–531) a 20. század elején már hasonlóképpen gondolkozott, aki szerint a *böszörmény* szó a 10–11. századi „besenyő–kún–palócz nyelvi átvétel” révén keletkezett, és a török **büsürman*-ból „a magyarban először **büszürman*, majd **büszürmen* > *büszürmén* lett. [...] A további fejlődés ez: *böszörmén ~ bészermén* > *böszörmény*”. A nyelvész szavaiból úgy tűnik, hogy a fejlődés, amelynek kronológiáját nem adja meg bővebben, az ómagyar korban ment végbe. Ebben a korban az *ü* > *ö* nyíltabbá válás és az *ë* > *ö* labializáció megfigyelhető (BÁRCZI 1958: 45–46, 58–59), de az *ü* > *ë* hangváltozás nehezen képzelhető el.

A WOT. (176–178) a szót szintén szerepelteti címszóként, és a szócikk szerzője, RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ’Ismaelite, name of an ethnic group in Medieval Hungary’. A nyelvész írja, hogy a magyarországi muszlimok egyik csoportjának neve *káliz*, a másíknak neve pedig *besermen*, később *böszörmény*, és az utóbbi csoport vélhetően a volgai bolgárok területéről jött Magyarországra. Megjegyzi, hogy nincs bizonyíték arra, hogy az elnevezés átvétele („lemásolása”) 895 előtt történt volna. RÓNA-TAS, aki az átvétel idejét – a magyar nyelvtörténeti terminológiával kifejezve – nem az *ös*-, hanem inkább az ómagyar korban képzei, a hipotetikus török **besermen* hangalak átvételére gondol, kevésbé valószínűnek tartva a *bösörmän* forma átvételét, és a *Bezermen* helynevet joggal [besermén]-nek olvassa. RÓNA-TAS a nyugati ótörök **besermen*-ből származtatja a magyar *böszörmény*-t a nyugati ótörök /e/ → magyar /ö/ hangváltozást feltételezve (WOT. 1118), Ismeretes, hogy az ómagyar korban az *ë* > *ö* hangváltozás megfigyelhető, és ezzel a labializációval (tör. *e* → m. *ë* > *ö*) megmagyarázható a véleménye. A probléma abban van, hogy a török

**besermen* közvetítő alak nem mutatható ki, ami kiviláglik azokból a török nyelvi adatokból is, amelyek a WOT.-ben fel vannak sorolva (vö. WOT. 177).

LIGETI IS, RÓNA-TAS is a *böszörmény* szót etnikum jelölőjének véelve a Volgai Bulgáriával, illetve lakóival hozta kapcsolatba. Talán nem áll messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy az itt röviden bemutatott vélemények, amelyek az utóbbi fél évszázadban kaptak hangot, a magyar nyelv tudomány jelenlegi állását tükrözik, bár részleteiben nem igazán egységesek (ld. még pl. RÁCZ 2016: 37. Vö. BEREND 2001: 192.).

1.3. A *Böszörmény* nevet viselő helynevek közül a legkorábbi egy Szatmár megyei település nevében bukkan fel 1238-ból, mégpedig a *Bezermen* névformában, és valószínűleg itt egy muszlim vallású népesség települése volt a tatárjárás előtt (1238>1367/1388: *Bezermentheleke ~ Byzermentelek, Bezermentelek, Bezermen*, NÉMETH 2008: 37). Az 1332–1337. évi pápai tizedszedés jegyzőkönyvében, amelyben csak a váradi egyházmegye tizedei maradtak fenn teljesen, a *Bezermen* név és alakváltozatai többször is előfordulnak: *Mezermen, Bezermen, Bezermen, Bezermen, Bezermen, Bezerm* (PT. 44, 57, 64, 72, 80, 86). Ezek a váradi egyházmegyéhez tartozó *Böszörmény*-re (Berekböszörmény, Bihar vm.) vonatkozó adatok. Korábban már a váradi püspökség 13. század végén írt tizedjegyzékében is felbukkan a helynév: *Buzurmen, Bezermen* (JAKUBOVICH 1926: 301, 358; I. Gy. 1: 606). Az említett pápai tizedszedés jegyzőkönyvében az egri egyházmegyéhez tartozó *Böszörmény*-re (Hajdúböszörmény, Szabolcs vm.) vonatkozó adatok: *Bozermen, Bezernen, Bezermen* (PT. 327, 344, 360; vö. NÉMETH 1997: 49). Korábbi adatai: 1248/1326: *Nogbezermen*, 1300: *Bezermmenteluk*, 1302: *Bezermmentelwk ~ Bezermmenteluuk*, 1317: *Bezermen*, 1325: *Bezermen* (NÉMETH 1997: 49; I. még: AHI. 1: 22; RÁCZ 2011: 29).

ZOLNAI GYULA (1943: 251.) a fent említett *Mezermen* névalakkal kapcsolatban – amely a váradi egyházmegye *Böszörmény* helységére vonatkozik – írja, hogy „a népnév a magyarba szókezdő *m*-es alakjában is átkerült” (vö. még WOT. 177). Ez merész feltevésnek tűnik, hiszen egyetlen egy névformára támaszkodik, sőt kétséges, hogy népnévvel van-e dolgunk. A felsorolt névalakok összevetése alapján inkább arra lehet következtetni, hogy az írónak helyesen *Bezermen*-nek kellett volna írnia, ami a *Bezerm, Bezernen, Bozermen* és *Bezermem* formákra vonatkozóan is elmondható.

KÁZMÉR MIKLÓS régi (14–17. századi) magyar családnevek szótárában (CsnSz. 136, 187–188) a *Böszörményi* címszó alatt felsorolja időrendben a következőket: 1471: *Bezermeni* | 1485: *Bezermen* | 1597: *Beszermeni* | 1661: *Beszerményi* | 1663: *Böszörményi*. Figyelmet érdemel, hogy KÁZMÉR ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy a 15–16. századi adatok a *Beszermény* c. alá sorolandók, amelynél az első néhány adat a következő: 1521: *Bezermen, Bezermeny* | 1609: *Bezermen* | 1648: *Beszermeny* stb. Megkülönböztető névként megemlítendő a következő adat, amely IV. Béla 1246-i oklevélben fordul elő: *Ratholt filii Simon de Bezermen* (CDES. 2: 160). Azonban az oklevél hamis (KritJ. 1: 254–255; CDES. 2: 159), és a hamisítás a 14–15. századra tehető (KritJ. 2/2–3: 109–110), így inkább e korra vonatkozó adatként kezelendő. Ezenkívül még megemlítendő az 1360-ból *petrus dictus Bezermen* (Zichy 3: 190; AHI. 1: 22).

Az *Bezermen* írásmódtól eltérő névalakok bizonyára részben az Árpád- és Anjou-kori helyesírás kialakulatlanóságának is köszönhető, továbbá a név variánsaiban természetesen az elírások, nyelvjárások, másolási hibák stb. is közrejátszhattak, de esetünkben kivételesen viszonylag egységes írásmódnak tűnik, amely leginkább a *Bezermen* alakban öltött testet. Az ezekben az adatokban tükröződő hangalak minden valószínűség szerint nem *böszörmény*, hanem megközelítőleg *beszermény* volt. Nem zárható ki azonban, hogy a 13. század végén már megjelent a *beszermény* alakváltozata is, a *böszörmény* (*Buzurmen*). Mellesleg megjegyzendő, hogy a *beszermény* szó első köznévi előfordulása a Besztercei szójegyzékből való, amely 1395 körül keletkezett, és amelyet a 19. század végén fedeztek fel és ki is adtak. A nép- és országnevek felsorolásánál található a kérdéses hely a latin megnevezés után a magyar megfelelője megadásával: *ysmaelita, bezermen orzaga* (BesztSzj.11.). Ez kétségtelenné teszi a latin *ismaelita* ('muszlim') = magyar *beszermény* azonososságát, amely vélhetőleg az Árpád-korban is fennállt. A másik ide vágó nyelvemlék a Schlägli szójegyzék (SchlSzj. 28.) a 15. század elejéről. A latin–magyar szógyűjteményben a következő sorok szerepelnek: *Sarachenus – zerechen* (szerecsen), valamint *Ismaeliticus – buzermen* (beszermény ~ böszörmény).

Mivel aligha valószínű, hogy az *e* betűnek – amelynek legalább kettős (*e, ě*) hangértéke volt (BENKŐ 1980: 93) – *ö* hangértéke is lett volna, kézenfekvőnek tartható, hogy a muszlimok korai magyar neve nem *böszörmény*, hanem *beszermény*, vagy ehhez közel álló hangalak volt még a 13. században, és később az *ě ~ ö* váltakozás hatására az előbbi névalak is kialakult, amely majd dominánssá vált a későbbi századokban. Furcsa jelenségnek tűnik, hogy sem a TESz., sem pedig az EWUng. a *böszörmény* szócikkében egyszer sem említi meg azt, hogy a szónak *beszermény* előzménye, illetve alakváltozata is van. A FNESz. (1: 558. *Hajdúböszörmény*, 199. *Berekböszörmény*; l. még BÁBA szerk. 2015: 102, a vonatkozó rész KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN munkája) szerint a *Böszörmény* helynév a magyar régi nyelvi *böszörmény* 'izmaelita' népnévből keletkezett, ami pontatlan megfogalmazásnak látszik.

Meg kell jegyezni, hogy vitás kérdés az, hogy a *böszörmény* (< *beszermény*) etnikum jelölője volt-e vagy sem (vö. ÇOBAN 2012: 62–63.). A kérdésre előlegezve a választ nemmel fogunk felelni. Úgy vélem, hogy az Árpád-korban nem *böszörmény*-nek, hanem általában *beszermény*-nek hívták magyarul a muszlim hitű embert, és az előbbi szó eredetkérdésével kapcsolatban elsősorban a *beszermény* szót kell kiindulópontul venni. MÓDY GYÖRGY (1973: 30) szerint – aki ebben nem támaszkodik különösképpen forrásadatokra –, „Böszörmény neve a régi magyar nyelvben közszőként élő és mohamedánt, Iszlám-hívót jelentő 'beszermény' szóból lett helynévvé”, és ezzel csak egyetérteni lehet.

2. MELICH fentebb idézett tanulmányában nem felejtkezett el szólni arról, hogy a *böszörmény*-hez hasonló névalakú szavak a szláv nyelvekben is előfordulnak, idézett is különféle szláv alakváltozatokat, de érdemben tovább nem foglalkozott ezzel a témakörrel.

A következőkben a magam szerény eszközeivel a szláv – többek között óoroszláv és ócseh – szavakat veszem szemügyre, amelyek esetleg a magyar *beszermény* kér-

désével kapcsolatban is útmutatásul szolgálhatnak. HANNES SKÖLD (1923–1924: 290–293) – aki nem sokkal azelőtt, hogy 1925-ben a magyar nyelvvel kapcsolatos két hosszú tanulmányt tett volna közzé, és akinek egy írása a MNy.-ben is megjelent 1924-ben – éppen a szláv névváltozatokról publikált egy rövidke írást, amelyben nem tett említést a magyar szóról. Témánk szempontjából érdekes, hogy a sok alakváltozatot két csoportra osztja, az egyiket a *busurman* formával, a másikat a *besermen* formával képviselteti, és úgy véli, hogy az előbbi újabb alak, mégpedig az oszmán törökből, az utóbbi régebbi forma, amely perzsa *muselmán*-ból a törökben **buserman* lett, majd a *büsärmän* > *bäsärmän* fejlődés következett be, amely a szláv *besermen* alak alapjául szolgált. Ebbe a kérdéskörbe természetesen be lehetett volna vonni a magyar *beszermény* szót is.

LINDA SADNIK és RUDOLF AITZETMÜLLER szerzőpáros által kiadott szláv nyelvek összehasonlító szótárában az óorosz *бесерменинь, бесурманинь* szócikknél szintén sok idevágó alakváltozat (oros, fehéroros, ukrán, lengyel, ócseh és szerb-horvát nyelvekből) szerepel. A legrégebbi rétegnek az óorosz *бесермен(инь)* formát tartják, amely Közép-Európában már a 13. század végén megjelent (ócseh *beserměne* és magyar *Bezermen*). A második rétegnek pedig az orosz *бусурман* (> *басурман*) névformát vélik. Szerintük a *besermen* egyben egy nem szláv, pogány törzs vagy nép jelölője is volt, amellyel később a kölcsönvett török-tatár *busurman* (‘mohamedán’) keveredett össze. Joggal megjegyezzük, hogy az *e*-vokalizmus nem bizonyítható semmilyen török forrásanyagban. Hivatkozva a TESz.-ra a *böszörmény* szóval is foglalkoznak, és úgy vélik, hogy a kománok egyes csoportjainak – amelyek nyelvéből származik a kérdéses szó – egyfajta önnevezéséről vagy egy törzsnevről van szó (VWSS. 474–475).

2.1. Az orosz *besermen* szóval kapcsolatban NIKOLAJ MICHAJLOVIČ KARAMZIN (1766–1826) Az orosz állam története című híres munkája – amely nem kis hatással volt a későbbi kutatókra, ahogy látni lehet az alábbiakban – szolgálhat a kérdés megközelítésének kiindulópontjául. Az orosz szerző azt írja, hogy Aleksandr Nevskij türelmesen viselte a könyörtelen függőség súlyát, amely egyre jobban terhelte a népet, továbbá a mongolok uralma Oroszországban megnyitotta az utat sok – besermen-i, hvárezmi vagy hivai – kereskedőnek, akik régóta nagy tapasztalattal bírtak a kereskedelemben és a haszonszerzés ravaszságában (a könyve 1818–1821-es 2. kiadását újraközli KARAMZIN 1991: 52–53). Hogy KARAMZIN miért gondolt a besermen-i, hvárezmi és hivai kereskedőkre, az abból tűnik ki, hogy az orosz tudós könyve előző fejezetében Plano Carpini ferences barát úti jelentését idézi: „в страну Бесерменов (Харазов или Хивинцев) говорящих языком Половцев, но исповедующих Беру Сарацинскую”. Jegyzetében megjegyzi, hogy a *besermen*-ek neve, akik mohamedán hitűek voltak, valószínűleg mohamedánokat jelöl, és később Oroszországban minden hitetlent *busurman*-nak kezdtek hívni (KARAMZIN 1991: 28–29, 195, 51. jegyz.; vö. PC. 1838: 107; BRETSCHNEIDER 1937. 1: 269). Plano Carpini tudósítására majd később visszatérek.

KARAMZIN munkájára egy magyar kutató, a főképp numizmatikusként ismert RÉTHY LÁSZLÓ (1851–1914) is figyelmes lett. Tanulmányában KARAMZIN könyve 2. kiadásán alapuló 1823-as német változatából idéz több sort magyar fordításban, amely így kezdődik: „A mongol uralom sok beszerményt, charezmi

és chivai kereskedőt hozott Oroszországra, kik rég idők óta üzlettel foglalkozván, az önérdek minden fogásával nyitottak maguknak utat. Ezek az orosz fejedelemségek jövedelmeit bérbe vették a tatár khánoktól s mert a bérösszegeket előre lefizették a szegény lakosságtól hallatlan uzsorával harácsolták össze a bérlet adókat.” És RÉTHY – aki szerint a magyarországi böszörmény is értette mesteriségét – leszögezi, hogy a „böszörmény nem jelent többet muzulmánál” (RÉTHY 1880: 23; KARÁCSONYI 1913: 3, 6). Félretéve a magyar tudós további fejtegetését, számunkra érdekes, hogy a KARAMZIN könyve német kiadásában szereplő „Bisermin(isch)” szót (KARAMSIN 1823: 72) *biszermény*-nek fordította, amellyel megegyezőnek vélte a *böszörmény* szót.

2.2. KARAMZIN írása természetesen az óorosz évkönyvek híradásaira is támaszkodott, amelyekben a *бесермен* (és alakváltozatai) többször előfordul. Körülbelül másfél évszázaddal később M. N. TICHOIROV 1964-es tanulmányában – amely a Besermen-ek az orosz forrásokban címet viseli – azt írja, hogy az évkönyvek szövegeivel való foglalkozáskor szembeötlik egy homályos terminusz, a *бурсурманин*, *бесерменин*, amely viszont eddig minden kutató számára teljesen érthetőnek látszott. Az orosz történész felhossa I. I. SREZNEVSKIJ (1: 71, 79, 195) óorosz szótárát, amelyben a szó három variánsa található címszóként: *бесермень* (= *бесерменинь*), *бесурманинь* (= *бесурменинь*) és *бурсурмань*, és megjegyzi, hogy ott mind a három variánsnak tradicionális magyarázat van megadva: ’mohamedán’. Az ilyen magyarazattal szemben kétségeit kifejezván rámutat arra, hogy a *besermen* szócikkében említett idézetben – a Voskresenski évkönyv 1346-i évi híradásánál – a tatárok külön fordulnak elő a besermen-ektől („на бесермены и на татары и на ормены”), holott a tatárok muszlimok voltak. Az évkönyvek különböző szöveghelyeinek elemzése után arra következtet, hogy a 13–15. századi forrásokban előforduló *бесерменин* szónak két jelentése van: 1. a szó muzulmánt vagy más hitűt jelöl meg általában; 2. ezzel a szóval egy bizonyos népet, mégpedig a kámai bolgárokat nevezik (TICHOIROV 1964: 51–52, 59).¹

TICHOIROV – aki főleg a 14. századra vonatkozó szöveghelyekkel foglalkozott, amelyekben kivétel nélkül a *besermen* névforma fordult elő – ezenkívül még két szöveghelyről is említést tett, amelyek a 12., illetve a 13. századra vonatkoznak. Az egyik az Ipatij-kódex középső részét képező Kijevi Évkönyvben található, amely eredetileg a 12. század végén keletkezett Kijevben. Itt az 1184. évnél arról értesülünk, hogy Končak, aki hadba vonult Rusz ellen a polovecek sokaságával, tüzzel felégetve akarta bevenni a rusz városokat, mivel talált egy embert, egy besurmenint, aki „élő tüzzel” tudott löni („яко плѣнити хотя грады Роускыѣ и пожещѣи огньмъ баше бо вбрѣль моужа такового бесоурменина иже стрѣлаше живымъ огньмъ.” PSRL. 2: 634, a lengyel fordításban *bisurmanin*; GORANIN 1988: 233, az ukrán fordításában *бурсурменин*; МАЧНОВЕЦ’ 1989: 335; a híradás 1185. évre vonatkoztatandó). A történész megjegyzi, hogy ez a legkorábbi említés a *besermen*-ekről („о бесерменах” [sic!]) az évkönyvekben,

¹ V. N. RUDAKOV (2013: 23) kiegészíti TICHOIROV nézetét rámutatva arra, hogy az orosz forrásokban néha-néha megjelennek a besermen-ek ’tatárok’ jelentésben, abban a korszakban is, amikor az Arany Horda még nem lett iszlám állam. Azonban az az időszak, amikor a *besermen* elnevezésre a ’tatár’ jelentés is rátapadt, nem vonatkozik a 12–13. századra.

holott az évkönyvben valójában nem a *besermen*-ekről, hanem a *besurmenin*-ről esik szó (a *бесоурменин* szóban előforduló *ou* egy hang [u] jelölésére szolgált, és a szóvégi *-ин* pedig orosz suffixum).

Ez az epizód nem maradt említés nélkül a déli Rusz fejedelemségeivel és a polovecekkel foglalkozó szakirodalomban sem. Ízelítőül hivatkoznék néhány munkára. S. A. PLETNĚVA (2010: 171) idézőjellel ellátva megemlíti a „басурменин”-t. P. P. TOLOČKO (1999: 140) szintén az idézőjeles „басурменин” szót használja különös magyarázat nélkül. MARTIN DIMNIK (2003: 162) angol nyelvű könyvében az ’infidel (hitetlen)’ szót használja a *besurmenin* szó említése nélkül. KOVÁCS SZILVIA (2014: 125, 243, 672. jegyz.) érdekes módon ötletesen a *böszörmény* szót alkalmazza beletéve zárójelbe a *бесоурмен*-t. Több mint egy évszázaddal korábban JOSEF MARQUART (1914: 154, 2. jegyz.) – aki használja KARAMZIN fentebb említett könyvét is – alapvető tanulmányában egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy Končaknak volt egy *besermenin* (muszlim Hvárezmből) embere. Tőle ezen *besermenin* származását („hvárezmi mohamedán”) átvette GYÖRFFY GYÖRGY (1990: 269), akinél azonban a *besermin* alakban szerepel. Ezek után annyi hangsúlyozandó, hogy a 12. században nem a *besermen*, hanem a *besurmen(in)* szó – amelyet a kutatók különféle alakváltozataiban szerepeltetnek – volt ismert a keleti szlávok számára, megértése nem okozott különösebb gondot nekik, jelentése pedig minden bizonnyal ’muszlim’ etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Az külön vizsgálendő, hogy ez a *besurmen*, vagyis a muszlim milyen etnikumú ember volt.

A másik híradás, amelyre TICHOMIROV hivatkozott, a Lavrentij-kódexnek abban a részében található, amely főleg az észak-keleti Rusz eseményeinek leírásával foglalkozik, mégpedig az 1262-es évnél. A híradás szerint a *besurmen*-eket kikergették Rosztovból, Vlagyimirből, Szuzdalból és Jaroszlavlból, hiszen ezek az átkozott *besurmen*-ek a *dan*’-t (adót, adószedő jogot) átvállalták („вкупахуть бо ти оканьнин бесурмене дани”), és ezáltal tönkretették a népet; ebben az évben megölték Zosimát, aki látszólag szerzetes volt ugyan, de a sátán szolgája lett. Elutasítva Krisztust a hamis próféta, Mahomed csábításának engedve *besurmen* lett („отвержесѧ Х[рист]а и бы[сть] бесурменинъ, вступивъ в прелесть лжаго пр[о]р[о]ка Ма[х]меда.” PSRL. 1: 476). Nem fér kétség ahhoz, hogy itt a *besurmen* alatt ’mohamedán’ értendő. A történeti szakirodalomban – az 1262. évi *besurmen*ek elleni felkeléssel kapcsolatban – őket muszlim kereskedőkként vagy muszlim adóbérlőkként tartják számon (NASONOV 1940: 50–51; VERNADSKY 1953: 159; KRIVOŠEEV 2003: 206–207), és ugyanakkor néha mongol-tatár adóbérlőknek is nevezik (ČEREPNIN 1977: 201; FENNELL 1983: 119). A hitehagyottként említett Zosima (Izosima) példája mutatja, hogy egyes ruszok áttértek a muszlim hitre, és maguk is adóbérlők lettek, így őket „mongol-tatár” adóbérlőknek nevezni csak nagy általánosítással elfogadható, hiszen a *besurmen*-ek több etnikumból állhattak (vö. KRIVOŠEEV 2003: 206, 125. jegyz.; HALPERIN 2007: 176, 36. jegyz.).

2.3. Témánk szempontjából nem hagyható figyelmen kívül még egy szöveghely, amelyről TICHOMIROV nem szólt. A Lavrentij-évkönyv 1263-as híradása – amelyben benne foglaltatik Aleksandr Nevskij csonka életrajza is – félbeszakadt a lapok elvesztése miatt, így ezután – 20 évnyi rés után – az 1283-as tudósítás következik, amelynek kezdő része szintén hiányos. Ebben is a *besurmene* (tbsz.) és

besurmenin alakokat használták. A következő 1284-i híradás elején csak egyszer bukkan fel a *besurmenin*, és majd egységesen ötször a *besermenin(ski)* névalak szerepel (PSRL. 1: 481–482), ami nagyobb figyelmet érdemel. Az 1283. és az 1284. évi eseményekről szóló rész – amelyben többek között egy Achmat nevű *besurmenin*-ről és két testvéréről is szó esik – a kéziratban tulajdonképpen egyetlen egy (170) lap két oldalán található. A lap elülső oldalán, mégpedig az 1284-es híradás elején történik az említett névváltás (*besurmenin* → *besermenin*): „Два бесурменина ис свободы в другую свободу... вѣ [два] братеника бесерменина та оутекла” (a kutatás szerint az eseménysor 1283–1284-nél évekkel később zajlott le. NASONOV 1940: 70, 3. jegyz.; KUČKIN 1996: 36–38). A 173 lapból álló kódex kézírattani és textológiai vizsgálata alapján G. M. PROCHOROV (2014: 342–351; vö. NIKITIN 2011: 9–10) úgy véli, hogy az egyik írnok az elejétől a 40. lap hátsó oldalának 8. soráig, a másik pedig ezután a 9. sorától egészen a kódex végéig másolt, és a harmadik pedig az 157. és 167. lapot, valamint a 161. lap hátsó oldalának utolsó sorait írta. Ha helytálló a véleménye, akkor arra kell gondolni, hogy a szóban forgó 170. lap egy írnok kézírása. Természetesen az sem zárható ki, hogy a névváltás a korábbi kéziratban már jelen volt.

A *besurmenin*-ről a *besermenin*-re való hirtelen névváltásról tudtommal sem a nyelvészek sem a történészek nem mutatnak különösebb érdeklődést, így csak találgatásokra vagyok kénytelen szorítkozni. Ismert, hogy Lavrentij szerzetes 1377-ben összeállította a később az ő nevét viselő kódexet, amelyben a Moszkva környéki terület tradíciója tükröződik, és amely a többiekhez hasonlóan több krónika összeszerkesztése. A Szuzdali évkönyvben – amelyet szintén tartalmaz a kódex – található az említett híradások, valamint a lapok elvesztése is megfigyelhető. Nehéz elképzelni, hogy a névalak változásához köze lenne az elvesztésnek, és hogy e változás a kérdéses szövegrész eltérő eredetére utalna. A kérdéses hézagot az évkönyvben pótolni lehet más évkönyvek párhuzamos szövegrészeivel. Például a M. D. PRISĚLKOV (2002: 340–343) által rekonstruált Troicai évkönyvvel, amelyben azonban a kérdéses szöveghelyeken is, sőt másutt is egyöntetűen a *besermenin* (*besermen*) névalak fordul elő. Valószínű, hogy amikor a Troicai évkönyvet – amely 1812-ben elégett Moszkvában – a 15. század elején összeállították, a kérdéses elnevezést egységessé tették, vagy ezt korábban már megtették mások. Bizonyos, hogy hasonlóképpen jártak el a *besurmen* névre nézve más évkönyvek is az összeszerkesztésükkor. Például a 15. század végén keletkezett Simeonov évkönyvből (PSRL. 18: 79–81) értesülünk arról, hogy a Rusz déli régiójában fekvő Kurszknak volt *baskak*-ja (adószedésért felelős tisztviselője) a fentebb említett Achmat („бѣше нѣкто бесерменинъ злочитрь и велми золь имя ему Ахматъ, держаше баскачьство Курьскаго княженія” PSRL. 18: 79). Lásd továbbá szintén a 15. század végéről származó Moszkvai (PSRL. 25: 154–156), a 16. századi Voskresenski (PSRL. 7: 176–178.) stb. évkönyveket (l. még NIKITIN 2011: 123–125, 141–143; 263, 287–289). Ilyen körülmények között feltételezhető, hogy a 14. század második felében már a *besermen* forma lett teljesen domináns névalak Ruszban. És ennek hatása alá estek az írkokok, akik saját nyelvezetüket, nyelvjárásukat – az esetünkben a *besermen*-t a *besurmen* helyett – öntudatlanul kezdtek használni a szövegek másolásakor. Ugyanakkor leszögezendő, hogy

TICHOMIROV nézete, miszerint a *besermenin* szónak a 13. századi forrásokban is két jelentése ('muszlim' és 'káma-i bolgár') van, nem igazolható, és csak a következő századok híryanagaira nézve érvényes. Mindenesetre nem vitás, hogy a 12–13. században a *besurmen* névalak használatban volt.

2.4. Mindezek után nézzük meg, hogy az orosz nyelv etimológiai szótárai és az óorosz nyelv szótárai hogyan kezelik a *besurmen* és a *besermen* elnevezéseket.

MAX VASMER (ESRJ. 1: 132–133, 160, 251–252) etimológiai szótárában három címszó szerepel külön-külön mind szócikk kíséretében: 1. *басурман*, *бусурман* 'nem keresztény, muzulmán'; 2. *бесерменин* 'muzulmán'; 3. *бусурман* 'pogány'. A szócikkek szerint, amelyek szüksézáruak, török eredetű szavakkal van dolgunk. VASMER eljárása, hogy az első szócikkben az Ipatij-évkönyvből az 1184-es *besurmenin*, a másodikban pedig a Lavrentij-évkönyvből az 1262-es *besurmenin* névalak van idézve, nehezen érthető.

Az orosz nyelv legújabb és egyben legnagyobbak ígérkező etimológiai szótárában (RES. 2: 259–260; 3: 147; 5: 210) pedig, amely A. JE. ANIKIN munkája és még befejezetlen, két címszó fordul elő: 1. *басурман*, 2. *бесермяне*, és a *бусурман* pedig utaló címszó a *басурман*-ra (vö. STRJ. 66–67). ANIKIN a *basurman* szócikkében – amelyben sok szláv alakváltozat van felsorolva – utalva a VWSS.-re írja, hogy a turkizmus legkorábbi szláv alakja az óorosz *бесермен(ин)ъ*-ben és az ócseh *beserměne*-ben kimutatható, de az óorosz *besurmen* névalakról külön nem szól. A *бесермяне* (tbsz.) szócikkében megadott jelentése szerint az udmurt nyelv *besermjan* dialektusát beszélő etnikai csoport elnevezése (önelnevezésük: *beserman*).

Ismételten hivatkozunk SREZNEVSKIJ (1: 71, 79, 195) szótárára, amelyben három címszó található: *бесермень* = *бесерменинъ*, *бесурманинъ* = *бесурменинъ* és *бусурманъ*, és az első szó jelentése 'muzulmán, Mahomed híve', mégpedig hivai vagy boharai, és az utóbbi kettő jelentése pedig 'muzulmán'. Közülük a szócikkekből ítélve időrendileg az első kettő érdekes. Az első szó jelentését a szótár a Szófiai évkönyv 1262. évi, valamint a Voskresenski évkönyv 1346. évi híradásából vett idézet illusztrálja. Amint láttuk, a második idézetet TICHOMIROV nem megfelelő példának tartotta. A második címszó (*бесурманинъ* = *бесурменинъ*) jelentését egyrészt az Ipatij-évkönyvben szereplő 1184. évi híradással (*besurmenin*) illusztrálja, másrészt egy 14. századi forrásban szereplő *besurman* szót is felhossa a nyelvész. Nem kizárt, hogy az utóbbi névformát a *besurmen*-ből való fejleménynek tartja. Arra, hogy SREZNEVSKIJ miért gondolt a hivai vagy boharai muzulmánra, vélhetően Karamzin fent idézett sorai lehettek hatással.

Az utóbbi évtizedekben két óorosz nyelv szótára látott napvilágot – amelyek mind még befejezetlenek –, de úgy látszik, hogy TICHOMIROV fentebb említett véleménye nem volt befolyással rájuk. A SRJ. 1975-ben megjelent 1. kötetében (1: 79, 150, 359) az ide vágó szavakból több címszó szerepel, amelyek négyféleképpen csoportosíthatók. 1. *басурманъ*, *басурманити*, *басурманский*; 2. *бесерменинъ* (*бесермянинъ*, *бесурменинъ*), *бесерменка*, *бесерменский*, *бесерменство*, *бесермянинъ* (utaló címszó a *бесерменинъ*-re); 3. *бусорманъ* (utaló címszó a *бусурманъ*-ra), *бусурманъ*, *бусурманити*, *бусурманитися*, *бусурманский*, *бусурманство*, *бусурменинъ*; 4. *бусульманъ*, *бусульманский*. Ha a származékszavaktól eltekintünk, a négy névalak marad az említettek közül :1. *басурманъ*

'máshitú, nem keresztény'; 2. *бесерменинь* 'mohamedán, nem keresztény'; 3. *бусурмань* 'muzulmán'; 4. *бусульмань* 'muzulmán', 'máshitú, nem keresztény'. Ezek közül a 2.-at kivéve mind a 16–17. századból adatolt, így az időrendi előfordulásukat véve figyelembe témánk szempontjából csak a *бесерменинь* (*бесермянинь*, *бесурменинь*) szó érdekes, amely a Ruszbeli tatárjárás előtti időkből is kimutatható. Pontosabban csak a *бесерменинь* meg a *бесурменинь* névalakok lényegesen, hiszen a *бесермянинь* a *бесерменинь*-ből később keletkezett formának tekinthető.

A 11–14. századi óoroszl nyelv szótárában (SDRJ. 1: 155) idevágó címszóként három található: *бесоурменинь*, *бесоурменъка*, *бесоурменьскыи*, és még ezzel kapcsolatos három utaló címszó is van: *бесерменинь*, *бесерменъка*, *бесерменьскыи*. A *бесоурменинь* (*бесерменинь*) jelentése 'nem keresztény, máshitú'. Furcsa jelenség, hogy a szócikkben a fentebb említett Lavrentij évkönyv 1262-es híradásával illusztrálják a jelentést, hiszen – amint láttuk – az ottani jelentése 'muszlim'. A *бесурменинь* nem más, mint a *бесоурменинь* transliterációs változata (*передача*), így ebben a szótárban is tulajdonképpen a *бесерменинь* és *бесурменинь* névalakok jöhetnek számításba.

Végül még egy adatról érdemes szólni, amely Bölcs Jaroszlav fejedelem nevéhez kapcsolt Ustavban található, vagyis az 11–12. században kialakult törvénykönyvben a családi és házassági jogról, melyet majd átdolgozták a 13–16. században, és amelynek számos másolata és szövegváltozata ismert. Az Ustav keletkezésének idejét illetően nincs egységes vélemény, de a kutatók többsége a mongol kor előtti időszakra, mások pedig a 13–14. századra helyezik (ŠČAPOV 1976: 85). Az Ustav kérdéses passzusa szerint ha egy zsidó vagy egy besermenin egy rusz vagy egy máshitú (nem ortodox) nőt vesz feleségül, fizetnie kell a metropolitának 50 grivnát. Itt még található egy zsidó és egy *besermenin* nővel, vagyis *besermenka*-val kapcsolatos passzus is (ŠČAPOV 1976: 95, 98, 101, 102, 105, 106. stb.). Kétségtelen, hogy itt a *besermenin*, illetve *besermenka* alatt 'muszlim', ill. 'muszlim nő' értendő. Mellesleg megjegyzendő, hogy a SRJ. a *бесерменка* szócikkében hivatkozik az Ustav említett passzusára, mégpedig az 1035. évi dátummal ellátva.

2.5. Az itt hivatkozott szótárak tehát a *besermen* mellett a *besurmen* névforma meglétét nem tagadják, de ebben a kérdésben több információval nem szolgálnak, így más irányból próbáljuk megközelíteni a kérdést. TICHOMIROV a *besermenin* szó eredetével kapcsolatban feltételezi, hogy a (volgai) bolgárok vették át Közép-Ázsiából az iszlám felvétele idején a szót, amely eredetileg muzulmánt jelölt megkülönböztetve máshitúektól. És a bolgárok – akik kezdetben egyetlen mohamedán nép volt a Közép-Volga vidékén a keresztények és pogányok közvetlen szomszédságában – magukévá teheték a *besermen* elnevezést először a muszlimokhoz való saját tartozásuk jelöléséül, később pedig törzsi nevükként. TICHOMIROV (1964: 55–56) e törzsnevet kapcsolatba hozza az udmurtok egy csoportjának nevével, amelyről a *бесермены* vagy *бесермяне* alakban tesz említést. T. I. ТЕПЛАШИНА (1970: 177, 180, 186) az or. *бесермяне* etnonimról szóló írásában előbb leszögezi, hogy a besermjanok (*бесермяне*) megőrzik önelnevezésüket a *beserman* (*бесерман*) formában. A nyelvész szerint – aki a *beserman* etnonim eredetét kettébontva (*beser* + *man*) magyarázza meg – az orosz *бесермяне* a *бесерман*-ból származik, és az előbbi névalak az *армяне*, *персияне* stb. típusú szavak analógiájából keletkezett.

ТЕПЛАШИНА úgy gondolja, hogy a *бесермяне* kifejezés legkorábbi rögzítése a fentebb már említett 1184-es híradásban található *бесурменинь*, és így a *бесермяне* a történeti irodalomban a *бусурман* szónál jóval korábban jelent meg. Megjegyzendő azonban, hogy az 1184-es *бесурменинь* és az or. *бесермянин* (tsz. *бесермяне*) között fennálló alaki eltérés magyarázatra szorul.

Az elmondottak alapján bizonyos, hogy témánkkal kapcsolatban a sok hasonló alakú név dzsungelében időrendileg mindenekelőtt az óorosz *besermen* és *besurmen* formák jöhetnek számításba. Az orosz szakirodalomban gyakran történik még hivatkozás P. M. MELIORANSKIJ (1905: 113–116; l. még BLAGOVA 1969: 315–317) írására, aki az oroszban, mint a török jövevényszavak egyikéről a *бесурменинь* szóról is értekezett, ezt a névformát véve címszóul. Szerinte az oroszok a *бесурменинь*, *бесерменинь*, *бусурмань* vagy *басурмань* névalakokat az ilyen vagy ehhez közelálló formában kapták a polovec (komán) vagy esetleg volgai bolgár nyelvtől. Figyelme inkább a szókezdő *m > b* hangváltozásra irányult a török nyelvjárásokban, és a magánhangzókra aligha.

2.6. Az a kérdés, hogy az óorosz *besermen* és *besurmen* névformák közti alaki eltérés miből ered, időrendi, nyelvjárási vagy más tényezőknek köszönhető-e, – úgy látszik – nem merült fel a szakirodalomban. Amennyiben az óorosz *besermen* szónak ’bolgár’ jelentése is volt a 14. században, ebből nem merész dolog arra következtetni, hogy szónk a volgai bolgárok nyelvéből került be az óorosz nyelvbe. A Volgai Bulgária és a Kijevi Rusz közötti kapcsolatokról már a 10. századi események leírása során történik említés az óorosz évkönyvekben. A Lavrentij-évkönyv 1184-es híradásánál (valójában 1183-ban) azon hadiesemény leírása található, hogy Vsevolod vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem támadást indított a bolgárok ellen, ami nem került el a történeti szakirodalom figyelmét (vö. FACHRUTDINOV 1984: 88; BARIJEV 2005: 103–104; MAKAI 2010: 392). A híradás szerint a bolgárok látva a ruszokat, rávetették magukat menekülésre, a ruszok pedig üldözőbe vették és lekaszabolták a pogány Bochmit-belieket. És a bolgárok a Volgáig futottak („а наши погнаша съкуще поганъ Бохмиты и прибѣгше к Волзѣ” PSRL. 1: 390; l. még PSRL. 2: 625–626; GORANIN 1988: 228; MACHNOVEC’ 1989: 331). A *Бохмит* nem más, mint Mahomed, így itt tulajdonképpen „pogány mohamedánok”-kal van dolgunk, ami annak előjele lehetett, hogy a volgai bolgárok nevéül a későbbi időkben az óoroszban a *besermen* szó is szolgált.

Andrej Bogoljubskij vlagyimiri fejedelem – akinek anyja polovec és felesége pedig bolgár volt – uralkodásának utolsó tíz éve alatt (1164–1174) Kijev ellen kétszer, Novgorod ellen szintén kétszer indított támadást. Ugyanakkor a Volgai Bulgáriába is kétszer, 1164-ben és 1172-ben vonult hadba (LIMONOV 1987: 71, 86; vö. FACHRUTDINOV 1984: 87–88; BARIJEV 2005: 101–102; MAKAI 2010: 390). Az 1164-es hadjáratról a Lavrentij-évkönyv a következőképpen tudósít: „az Úr és a Szent Szűz” segített neki a bolgárok elleni háborúskodásban, és Andrej azt látta, hogy pogány bolgárokat meggyilkoltak („видѣвъ поганъ Болгары избиты” PSRL. 1: 352). A Nikon-évkönyv, amely a 16. században keletkezett, az ugyanerről a hadjáratról szóló szöveghelyen – az 1160-as évnél – a bolgárokat izmaelitáknak nevezi („и поможе имъ Господь Богъ и пречистая Богородница, и избиха множество Измаильтянь” PSRL. 9: 230). Vajon a keresztény írások,

akik előtt közismert volt a bolgárok mohamedánsága, az „izmaeliták” alatt muszlimokat értették?

A Rusz déli részén szereplő Končakot és poloveceit „istentelen izmaeliták-ként és átkozott Hágáriakként” (безбожни Измалтанъ вканыни Агаране) ábrázolják az évkönyvekben (PSRL. 2: 612, 628). Az *Агаране* nem más, mint „Hágár fiai”. Az Ipatij-évkönyv továbbá az 1237. évnél közli Batu hadjáratával kapcsolatban, hogy eljöttek „az istentelen izmaeliták”, akik azelőtt harcoltak a rusz fejedelmekkel a Kalkánál (PSRL. 2: 778). Bizonyos, hogy itt az „izmaeliták” szó nem bír a ’muszlimok’ jelentéssel. Megjegyzendő, hogy az „izmaelita” szónak két különböző fogalmi körbe tartozó jelentése volt: az egyik a ’muszlimok’, a másik pedig olyan „nép”, amely a világvégének közeli eljövételét hirdeti (KOSSÁNYI 1933: 316; I. még CHEKIN 1992: 11–17). A hivatkozott szöveghelyekben a szó – bár biblikus környezetben jelenik meg – vallási megjelölés értelme nélkül „Ismael fiai (leszármazói)”-ként, vagy más hitűekként, nem keresztényekként értendő. A Lavrentij-évkönyvben az 1223. évnél a poloveceket „Ismael istentelen fiai”-nak nevezik (PSRL. 1: 446). A Nikon-évkönyv fentebb idézett szövegébe vélhetőleg a későbbi keresztény kompilátor munkájának köszönhetően kerülhetett be a szó a bolgárokkal kapcsolatban is. Elmondható tehát, hogy az óorosz *izmaltjane* a 12–13. században nem szinonimája a *besermenju* (бесермены ~ бесермене) szónak.

2.7. Az óorosz nyelvben a bolgárokat eleinte vallásukat illetően a *besermen* szóval különböztették meg, és a későbbi időkben az utóbbi elnevezés jelentésbővüléssel a bolgárok jelölésére is szolgálhatott. Feltételezhető, hogy a volgai bolgárok nyelvében, amely a csuvasos típusú török nyelvek közé tartozott, a mohamedánok jelölésére **besermen* névforma volt használatban, amely a későbbi időkben az udmurtok (votjakok) egy csoportja nevének alapjául szolgált. Egy példa van arra, hogy a köztörök *ü* a volgai bolgárok szórványosan ismert nyelvében *e*-nek felel meg. A *v*-protézissel ellátott *več-* (’három’; *večim* ’harmadik’) szóról van szó, amely esetleg az *e < ü* (ótörök *üč*; tör. *üç* ’három’; vö. csuv. *viššī* stb.) hangváltásról tanúskodna (vö. LIGETI 1986: 454; TEKIN 1988: 22). Bár ennek közelebbi kronológiája ismeretlen, valószínű, hogy az óorosz nyelv nem a *büsürmen* vagy *busurman*, hanem egy csuvasos típusú nyelvből a **besermen* hangalakot vette át.

A *besurmen* névfórmával kapcsolatban megemlítendő, hogy az oroszban ’királysas, szirtisas (aquila chrysaetus)’ jelentésű *беркыч* szó van, amely szintén török eredetű (ESRJ. 1: 157; RES. 3: 134–135). A kérdéses szó a török nyelvekben – amelyek között néha jelentésében némi eltérések is vannak – a következő alakokban fordul elő: *bürgüt* (türkm., ujb. nyj.), *bürgüt* (tuv.), *burgut* (üzb.), *bürküt* (kirc., ujb., alt. nyj.), *bürküüt* (bask.), *bürküt* (kkalp.), *bürküt* (kaz.), *bürküt* (tat.), *pérGét* (csuv.), *përçét* (csuv. nyj.), *mürküüt* ~ *mürgüt* ~ *mörküüt* (alt. nyj.) stb. (ESTJ. 300). Az orosz *berkut* és *besurmen* alakok összehasonlítása elgondolkodtató. Ha az or. *berkut* és például a kirc. *bürküt* között nem kell valamiféle közvetítő nyelvet feltételezni (ESRJ. 1: 158; STRJ. 78), és amennyiben az óorosz *besurmen* a Rusz déli területein keletkezett, a szó valószínűleg egy köztörök nyelvből, talán a polovecek nyelvéből ered, mégpedig a **büsürmen* (> **bäsürmen*) alakból. Bizonyos, hogy az óorosz nyelvben – a krónikaírók és kompilátorok körében – a 14. századtól

a *besermen* forma lett dominánssá, amely főleg a Rusz északkeleti régióiban volt használatban, előbb a Vlagyimír–Szuzdali fejedelemségben – amelytől keletre terült el a Volgai Bulgária –, majd később bizonyára a Moszkvai Nagyfejedelemségben.

Az elmondottak fényében szintén feltételezhető, hogy egy csuvasos típusú – közelebről meg nem határozható – kihalt török nyelvből vette át a **besermen* hangalakú szót a magyar nyelv. Az átvevő magyar nyelv módosító hatásának köszönhetően az utolsó *e* magánhangzó nyúlása, valamint a *n > ny* palatalizálódás (vö. tör. *köken* > *kökény*; tör. *basırqan* > *boszorkány*; tör. *qaraqan* > *kalokány*; LIGETI 1986: 118, 194; vö. WOT. 158–160, 483–484, 581) következett be, és így jött létre a *beszermény* szóalak.² Abból, hogy a magyar nyelvnek a csuvasos típusú török nyelvvel való érintkezése elsősorban a Kárpát-medencétől keletre képzelhető el, az következik, hogy az átvétel legkésőbb a 9. században történt, tehát a magyar nyelv magával hozta e szókincset a Kárpát-medencébe. Ha szónk nem lenne a csuvasos típusú nyelvből való átvétel, akkor sem volna különösebb történeti-művelődéstörténeti akadálya a 9. századi átvételnek. Itt kívánczik hivatkozni LÁSZLÓ GYULA (1974: 62–63) régész szavaira, miszerint a magyarság a Kárpát-medencébe magával hozta az iszlám-perzsa műveltség sajátos változatát, amely nem hatotta át az egész népet, hanem a vezető nemzetközibb rétegre korlátozódott.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

² Az átadó török névalak kérdésével kapcsolatban szót érdemel a *Tömörkény* helynév (vö. FNESz. 2: 675), amely állítólag komán (kun) eredetű személynévből alakult ki, és amely legkorábban a következő névalakban bukkan fel a forrásokban: 1266/1300: *Temerken*, 1326: *Temerken*, 1334: *Themerken* (Gy. 1: 187, 906). Bár ezen olvasata nem [tömörkény], hanem megközelítőleg [temerkény] lehetett ezekben az időkben, a kutatók, akik a magyar nyelv török jövevényszavai kérdésével foglalkoznak (LIGETI 1986: 116, 542; VÁSÁRY 2013: 232), nem a *temerkény*, hanem a *tömörkény* névformát hasonlítják össze a különböző török névalakokkal. A *Tömörkény* szóval kapcsolatban LIGETI LAJOS egy 'nyíl-hegy' jelentésű török szót hoz fel, amely Muhammad al-Kāšgarī szótárában fordul elő, és amelyet a kutatók *tämürgän*-nek, *temürgän*-nek, vagy *tämürkän*-nek olvasnak. Ennek alapján lehetségesnek tűnik a tör. *tämürkän* > **tämärkän* > m. *temerkény* hangváltozás. Tehát a tör. **bäsürmän* > **bäsärmän* > m. *beszermény* hangváltozás is elképzelhető, és a **bäsürmän*-ből or. *бесурмен* keletkezhetett, de most egyelőre félretesszük ezt a lehetőséget. Azt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni, hogy a magyar nyelv a keleti szláv *besermen* névalakot vette át, ami azonban a szakirodalomban szóba se került (ZOLTÁN 2017: 377–378).